

УДК [398.22(=161.2)-055.2:323.282(47+57)];355.425.4
(477.8)"194/196"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2023.04.1121>

ЖІНОЧИЙ ГОЛОС У ФОЛЬКЛОРНОМУ ДИСКУРСІ ПРО ЗЛОЧИНИ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ ТА НАРОДНИЙ ОПІР 1940-х—1960-х РОКІВ

Надія ПАСТУХ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7703-5541>

кандидатка філологічних наук,
старша наукова співробітниця,
відділ фольклористики,

Інститут народознавства НАН України,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна.
e-mail: npastukh@gmail.com

Мета статті — на матеріалі фольклорних оповідних текстів про злочинні дії радянського режиму та німецьких окупантів проти української нації у 1940—1960-х рр., про народний опір цим злочинам та про збройну боротьбу УПА проаналізувати жіночий досвід, здобутий особисто, побачений на свої очі чи почутий від інших та відтак омовлений у параметрах фольклорної традиції, з акцентом на так званій «жіночій історії».

Актуальність статті обумовлена недостатньою увагою до жіночого аспекту фольклорної оповідної традиції про окреслені історичні події, а також браком фольклористичного інтересу до розповідей і спогадів із життя звичайних людей через «слабку фольклорність» таких текстів.

Об'єктом дослідження є народні оповідання, перекази та (зрідка) легенди про жіночий досвід повсякдення в час війни, здійснення злочинів проти української нації, розгортання повстанської боротьби та виявів опору в 40—60-х рр. XX ст., а *предметом* — особливості конструювання жіночого фольклорного «тексту» в межах окресленої тематики на протиположності чоловічому, стратегії, до яких вдаються жінки, аби переконати слухача в правдивості їхніх свідчень, та головні фольклорні мотиви й сюжети, творцем, виконавцем і головним персонажем яких є жінки.

Ключові слова: жінка, жіночий досвід, гендерні особливості, злочини проти українців, опір, Українська повстанська армія (УПА), бандерівці.

Nadiia PASTUKH

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7703-5541>

Candidate of Philological Sciences (Ph. D. in philology),
Senior Researcher at the Ethnology Institute
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: npastukh@gmail.com

WOMEN'S VOICE IN FOLKLORE DISCOURSE ON CRIMES AGAINST THE UKRAINIAN NATION AND THE PEOPLE'S RESISTANCE OF THE 1940s—1960s

In the *article based* on the material of folklore narrative texts about the criminal actions of the Soviet regime and the German occupiers against the Ukrainian nation in the 1940s—1960s, about the people's resistance to these crimes and about the armed struggle of the Ukrainian Insurgent Army, the author analyzes the women's experience that women experienced personally, that they observed or heard about it from others, and therefore that they verbalized within the parameters of the folklore tradition, with an emphasis on so-called "women's history".

The *research* is based on the materials of folklore records, which the author of the article recorded together with her colleague Olga Kharchyshyn in Zastavna district of the Chernivtsi region (2018), Nadvirna district of the Ivano-Frankivsk region (2019) and in Starosambir district of the Lviv region (2021) and which are stored in the Archive of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine; as well as Yevhen Lunyov's records, presented in his collections of memories about the insurgent movement in Yavoriv region.

The *relevance* of the article is due to insufficient attention to the female aspect of the folklore narrative tradition about the mentioned historical events, as well as the lack of folkloristic interest in stories and memories from the lives of ordinary people due to the «weak folklore nature» of such texts.

The *object* of the research is folk narratives, folk stories and (occasionally) legends heard from women about women's everyday experience during the war, the commission of crimes against the Ukrainian nation, the development of the insurgent struggle and resistance in the 40s—60s of the XX century.

The *subject* is the peculiarities of the construction of a female folklore text on such a topic in contrast to a male text, the strategies used by women to convince the listener of the truthfulness of their testimonies, and the main folklore motifs and plots, the creator, performer and main character of which are women.

Keywords: woman, women's experience, gender characteristics, crimes against Ukrainians, resistance, Ukrainian Insurgent Army (UPA), «banderas».

Вступ. Героїчна боротьба Української повстанської армії як безпрецедентне народне змагання за волю та незалежність стала можливою як завдяки героїчності і жертвності повстанців, так і через підтримку місцевого населення: жінок, літніх людей, дітей та тих чоловіків, які не чинили відкритого збройного спротиву, однак не мирилися з нав'язуваною ідеологією та здійснюваними радянською і німецькою колонізаційними режимами заходами. Подвиг УПА, що протривав немисливо довго в часі, який охопив надзвичайно широкі простори України і який, зрештою, спричинився до переломних у ході історії наслідків, насправді не міг би відбутися без тієї підтримки, що її надавало партизанам місцеве населення, передусім жінки. Важливо вивчати й висвітлювати значення жінок у цій боротьбі як важливого ресурсу, на якому трималося народне змагання за волю та незалежність та який досі розглядають як малозначущий і допоміжний [1, с. 61], а також осмислювати жіночий досвід життя/пережиття складних обставин, у яких опинилася жінка в час репресій/війни та повстанської боротьби. На недостатню увагу до жіночого аспекту в межах досліджуваних подій накладається (до недавнього часу) цілковита відсутність фольклористичного інтересу до розповідей і спогадів із життя звичайних людей через суб'єктивний характер таких текстів (так би мовити, недостатню їх «колективність»), їхню обмежену варіативність або цілковиту відсутність такої варіативності, тобто через «слабку фольклорність» таких текстів. Хоча ще на початку ХХ століття фольклористи обґрунтовували доцільність фіксувати тексти такого ґатунку¹.

У такому контексті виляється *мета* нашого дослідження, яка полягає в тому, аби почути саме жіночий голос і побачити власне жіночі горизонти тієї фольклорної картини світу, яку було створено про злочинні дії проти української нації, про народний опір цим злочинам та про збройну боротьбу УПА. Під *жіночим голосом* у статті ми розуміємо об'єктивізацію жіночого досвіду повсякдення 1940—1960-х років, здобутого особисто, побаченого на свої

очі чи почутого від інших та відтак омовленого в параметрах фольклорної традиції, з акцентом на так званій «жіночій історії»². Відтак основну увагу зосереджено не на «великій історії» (державна, політика, війна й військові дії, дипломатичні аспекти конфліктів, економіка), яка представлена передусім чоловічим дискурсом, а на царині приватного простору, у вимірах повсякденних реалій, у сферах, де триває щоденне життя жінки [6, с. 20—21]. Такий підхід, по-перше, зміщує об'єктив бачення на ті тематичні вузли, які залишалися на периферії у дослідженнях повстанського руху в контексті історичної, усноісторичної, а найбільше — фольклористичної науки, а, по-друге, вказує на іншу засаду дослідження — наголосі на історії повсякденності, учасником, свідком та ретранслятором якої була жінка. Отож *об'єктом* дослідження є передусім народні оповідання, перекази та (рідко) легенди про жіночий досвід повсякдення в час війни, здійснення злочинів проти української нації, розгортання повстанської боротьби та виявів опору в 40—60-х роках ХХ століття, а *предметом* — особливості конструювання жіночого фольклорного «тексту» в межах окресленої тематики, стратегії, до яких вдаються жінки, аби перекопати слухача в правдивості їхніх свідчень, та головні фольклорні мотиви й сюжети, творцем, виконавцем та головним персонажем яких є жінки.

У цьому контексті однією з важливих *методологічних опор* виступає особливість жіночого омовлення свого досвіду чи переповідання чийогось жіночого досвіду, на якому наголошувала дослідниця Оксана Кісь [6, с. 37—47]. Така особливість зумовлена, з одного боку, гендерною специфікою жіночої пам'яті, що характеризується низкою прикметних рис (загалом усі ці риси свідчать про виразну *антропологізацію* оповіді, яку конструює жінка), а з іншого боку — своєрідністю жіночої мови й мовлення, обраних мовленнєвих стратегій³. У межах цього аспекту важливо додати, що такі особливості є наслідком (а також одночасно й причиною) ще і тих

¹ Одним із перших, хто у своїх статтях звернув увагу на нові контексти побутування фольклорної традиції та новотвори у ХХ ст., відійшовши від літературознавчого генетичного погляду на сучасну усну словесність, був Білий В. Див. його праці: [2; 3; 4] та коментар до праці Левченка: [5, с. 75—76].

² Для порівняльного аналізу було залучено також чоловічі уснословесні оповіді окресленої тематики, що дозволило виразніше побачити особливості конструювання тексту, творцем, виконавцем та головним персонажем якого є жінка.

³ Детальніше про це в підрозділах «Гендерні особливості пам'яті» та «Гендерні особливості жіночих наративів» у книзі: [6, с. 37—47].

параметрів, які традиційно задано до текстів, що їх переповідають жінки, та які відтворювано відповідно до узвичаєних очікувань, до культурних, соціальних, ідеологічно-світоглядних запитів на те, *що і як* має сказати жінка. Тобто існує тяглість народної усної оповідної традиції, яку продукує саме жінка і якої чекають власне від жінки.

Із цими традиційними очікуваннями пов'язаний ще один аспект, через який жіночий текст у ХХ—ХХІ ст. має особливу цінність для фольклориста. Жіноча оповідь, як правило, має вищий рівень традиційності, розгортається з більшою часткою взорування (якщо порівнювати з чоловічим текстом) на традиційні оповідні моделі, притаманні фольклорній прозі. Замкнені здебільшого в колі простору домашніх обов'язків, у межах стін хати та огорожі двору, у границях свого села та в громадах цього села, жінки перебували в умовах «консервації» свого подієвого простору, щоденних життєвих практик і стратегій, а відтак й усталених мовленнєвих конвенцій, що відповідним чином впливало на збереження сформованих раніше моделей оповіді. Цей аспект «жінка — фольклорний оповідач і ретранслятор свого досвіду в дусі традиції» безпосередньо пов'язаний з іншим — жінка-образ, оскільки «коли заходить про жіночу прозу, йдеться — вельми умовно — про оповідь жінками про жінок і, таким чином, суб'єктом і об'єктом подібного твору є, за влучним визначенням Оксани Забужко, *жінка як вона є*» (виділення наше. — Н.П.) [7, с. 6—20]. Відтак і творцем народного оповідання (якщо розглядати фольклорного «автора» у світлі думки про повсякчасне творення тексту наново в процесі його виконання), і його виконавцем, і головним персонажем такого оповідання виступає жінка, до того ж часто оповідачка й центральна фігура оповіді виявляються однією і тією ж особою. А жінка як образ у фольклорному тексті — ще один вимір, детермінований художньою традицією й колективною естетичною нормою⁴. Скажімо, цікавою і промовистою (та цілком логічною, з огляду на те, що йдеться про тексти із загальною темою боротьби між «своїми», українцями, та «чужими», ворогами-завойовниками) є зауважена в дослідженнях попередників [9, с. 384] відсутність у розмаїт-

ті негативних персонажів, які формують семантичне поле концепту «ворог», власне жіночих образів.

І останнє, що важливо пам'ятати, коли берешся за тему вчинених злочинів проти української нації та народного опору 1940-х—1960-х років у її фольклорному вияві: значущість саме «жіночого» матеріалу полягає також у його істотній «наявності» — у кількісних показниках (а в окремих тематичних блоках, як-от повоєнний голод, навіть у його присутній кількісній перевазі⁵). Означену фольклорну цінність можна пояснити, як справедливо зауважує О. Кузьменко, емоційним складником оповідей, які відіграють ключову роль у формуванні «талановитого» фольклорного тексту [9, с. 429—430], а також більшою відкритістю жінки до спілкування під час польових досліджень та охочішим бажанням поділитися своїм особистим досвідом.

У контексті питання про *джерельну базу* важливо уточнити, що головню тут ідеться про фольклор прозовий, неказковий, зокрема про ті його жанри, постановня яких безпосередньо пов'язане з об'єктивізацією дійсності в оповідній формі. Окрім давно вписаних у жанрову систему фольклору жанрів народних оповідань, переказів та легенд, у цій статті опрацьовано також спогади, інтерв'ю та інші види «неканонічного» з погляду фольклорної «чистоти» тексту, у межах якого можна вичленити як фольклорні елементи, так і цілі завершені фольклорні твори (народні оповідання в сучасному широкому тлумаченні). Увесь охо-

⁵ Так, дослідниця фольклорної картини світу про світові війни та їхній наслідок — українські національно-визвольні змагання першої половини ХХ ст., Голодомор 1932—1933 рр. та повоєнні депортації Оксана Кузьменко здійснила огляд фольклорних та усноісторичних збірників, у яких подано матеріали про Голодомор, і виявила, що частка «жіночих» текстів завжди є більшою ніж 70%. Зокрема у збірнику «Українці про голод 1932—1933» (2003) — «жіночих» 242 (78%) проти 69 (22%) — «чоловічих», відповідно у збірниках В. Борисенко: 71 (75%) і 24 (25%), та Ю. Мицика «Український голокост 1932—1933. Свідчення тих, хто вижив» (2004, Т. 2): 107 (70%) і 46 (30%). Див.: [9, с. 429]. Цікаво, що в матеріалах Євгена Луни, присвячених дослідженню повстанського руху на Яворівщині, сумарно в трьох його томах подано 110 оповідних блоків, які записано від 49 чоловіків і 61 жінки. Тобто жіноча візія — це більше аніж половина всіх почутих голосів. І це особливо важливо з огляду на те, що в книгах ідеться власне насамперед про збройний опір, у якому роль чоловіків була, зрозуміло, кількісно більшою. Див.: [10; 11; 12].

⁴ Про визначені в межах фольклорної та етнографічної традиції параметри значень і функцій персонажа «жінка» чи «дівчина» див. у статті: [8].

плений матеріал доволі різний за своїми характеристиками, подекуди непростий у контексті атрибуції та категоризації, він майже завжди не має тієї жанрової стрункості, тієї фольклорної очевидності, яку ми звикли спостерігати у творах, записаних у ХІХ столітті (ба навіть радше видрукованих — після усякого ґатунку фільтрів та цензур), тексти цього масиву часто так і залишилися на півдорозі між часом появи та моментом більш-менш довершеного вишліфування⁶.

Такий матеріал було відібрано передусім із записів, які авторка статті здійснила спільно з колегою Ольгою Харчишином у Заставнівському районі Чернівецької області (2018 р.), Надвірнянському районі Івано-Франківської області (2019 р.) і в Старосамбірському районі Львівської області (2021 р.). Іншим важливим матеріалом, використаним у цій статті, були інтерв'ю-спогади, які в межах дослідження повстанського руху на Яворівщині опублікував Євген Луцьо [10; 11; 12] і в яких можна вичленити як фольклорні елементи, так і цілі завершені фольклорні твори (народні оповідання в сучасному широкому тлумаченні).

Фольклористичне вивчення творів про злочини проти української нації та народний опір у ХХ столітті, попри великий обсяг уже зробленого серед генерації старших дослідників (Г. Дем'ян, Р. Кирчів, О. Правдюк та ін.) та їхніх молодших послідовників (Р. Крамар, Є. Луцьо, О. Кузьменко, О. Харчишин, О. Чікало, Г. Магас (Кравцова), Я. Закальська, С. Мазур та ін.), продовжує розгортатися як у сенсі формування джерельної бази, так і з огляду на вироблення методології, пошуку та розбудови

⁶ Тексти перехідної форми, які можуть називати «свідченнями», «спогадами», «споминами», «розповідями», «оповіданнями», «згадками», насправді часто виявляють виразні риси фольклорної нарративної одиниці. Оскільки накреслене завдання полягає в тому, аби поглянути на твори окресленої проблематики як на культурний текст, у світлі виявлення єдності, яка стоїть за структурним і смисловим різноманіттям оповідей і яка породжена спільним для жінок досвідом та універсальними правилами творення об'єктів культури, то питання жанрової атрибуції текстів залишатиметься на периферії цієї статті і набуватиме актуальності лише з огляду на потребу засвідчити «достатню фольклорність» матеріалу. Той матеріал, який було визначено як фольклорний, ми називатимемо спільним словом «оповідь», під яких розумітимемо передусім фольклорний нарратив, а також усі ті структурні одиниці чи їхні фрагменти, які виявлятимуть виразні риси процесу фольклоризації звичайної форми мовлення.

ви теоретичного підґрунтя, висвітлення різних вужчих аспектів у межах загальної проблеми. Так, вужчий гендерний аспект було лише побіжно окреслено в працях О. Кузьменко, А. Корбан і він досі потребує широкого та ґрунтового осмислення.

Основна частина. «То вам повідаю провду. Вірте міні!»: як жінки переконують у правдивості своїх історій

Усі зафіксовані оповіді тематично можна розділити на два великі блоки, перший із яких пов'язаний із семантичним полем поняття наруги над українцями (репресивні заходи радянського та німецького окупаційних режимів у 1940-х—1960-х роках), а інший — стосується опору українців (діяльність УПА та спротив, який не мав організованого характеру та який чинили українці в повсякденному житті). Поділ досить умовний, тому що оповідання кожної з груп змістовно пов'язані й часто перетікають одне в інше. Однак кожен блок має свої особливості на рівні мотивно-сюжетного наповнення, фактажної документальності/суб'єктивної рефлексивності; панівної інтертекстуальності тощо.

Якщо говорити про жіночу оповідь, то найбільшу частку власного зібраного матеріалу складають наративи про страждання, намагання вижити та зберегти свою гідність й ідентичність в умовах карально-репресивної політики та заходів органів радянської влади (розкуркулення, вербування в колгоспи, переслідування, ув'язнення, виселення, голод тощо). Опір українців як сюжетне ядро, особливо коли йдеться про збройний опір і діяльність УПА, в оповіді жінки виринає рідше. Звісно, спогади, які так чи інакше висвітлюють діяльність місцевих осередків УПА в селі, — присутня частка тематичного горизонту, але радше не в сенсі частотності повернення до цієї теми, обсягів сказаного чи сюжетно-мотивної повноти, а в усвідомленні ваги бути дотичним до цих подій у ролі учасниці, очевидиці або найбільше — свідчиці, у розумінні потреби пам'ятати про ці події та переказувати їх. Навіть тоді, коли оповідачка порівняно небагато знає/пам'ятає про бандерівців, вона прагне засвідчити, що то було в їхньому селі, що вона про це знає, чула, пам'ятає, компенсуючи брак фактів простою готовністю особисто підтвердити ту чи іншу подію або вказати на свою долученість до неї.

Загалом твори обох блоків насичені так званими формулами «точної пам'яті», особливо виразни-

ми в тих випадках, коли події постають як спогади з дитинства⁷. Бо, як зауважила одна з оповідачок, переповідаючи свої дитячі спогади: «*Це я всьо добре пам'ятаю. Бо це ж дитяча пам'ять — вона цупка*»⁸. Найчастіше основний текст обрамлено такими висловами, які подано від свого імені та якими, з одного боку, досягається ефект реалістичності й безпохибності сказаного, а з іншого — декларується своя дотичність до переказуваних подій: «*то вже я пам'ятаю*», «*я й тепер пам'ятаю*», «*дуже добре пам'ятаю*», «*то як нині пам'ятаю*», «*це я всьо добре пам'ятаю*», «*знайте, навіть що це пам'ятаю?*», «*я той голод пам'ятаю*» тощо. Рідше свідченнями достовірності виступають слова «чула/бачила/виділа»: «*це я вже на свої вуха чула*», «*чула, як розказувала з Майдану Середнього жінка*», «*але йно чула*», «*іно бачила через вікно і чула*» тощо. Формули «точної пам'яті» можуть розширювати свою структуру, долучаючи компонент «почуте з надійного джерела», і таким непогрішливим — і головне — безпечним джерелом виступають найближчі родичі в сім'ї, передусім мама й тато: «*Ото я пам'ятаю, що мама розказувала*», «*що се добре я запам'ятала, що тато так казав*». Іншого разу за свідка жінка може взяти Бога, який був присутній під час подій, усе бачив і може потвердити: «*То вам повідаю провду. Вірте міні! Я ни говорю перед вами, я говорю перед Богом. Бог то всьо знає і всьо чує*»⁹.

Для жіночого тексту характерна саме така стратегія особистих засвідчень, на противагу чоловічим стратегіям, які виявляються у фактографічній точності щодо часу/місця події, конкретного імені основного героя події тощо. Чоловік, аби підтвердити правдивість сказаного, здебільшого вдається до таких формулювань: «*якраз то було в лютому місяці, десятого лютого сорок сьомого року, пам'ятаю, як нині...*», «*то було в сорок п'ятім році*»; «*то вже було сорок дев'ятий*

рік, по моєму»; «*перед ними виступав такий Го-рець — перший секретар, пам'ятаю*». У жіночій оповіді збережена пам'ять про точний рік події здебільшого має «знайти розумне пояснення», надати цій цифрі якогось живого контексту, як от: «*І в тридцять дев'ятому році (чому я пам'ятаю рік — мама вагітна ходила братом Петром якраз) кажуть: "Церкву нам валять" [9, с. 231]; "То п'ядесять третій рік. Я все згадую п'ядесять третій, бо кіно "Холодне літо п'ядесять третього"... Чось мені запам'яталось те літо..."*»¹⁰. Чоловіча пам'ять про подію намагається вибудувати хронологічно чітку картину, лінійно змалювавши точні маршрути та перенизуючи їх добре відтвореними назвами міст і річок: «*Ну, і нас, дай Боже пам'яті, — Красноярск. Красноярск — це порт на Єнісеї. І Єнісеєм, баржою, в Дудінку. Це порт, море, ріка. А з Дудінки вузькоколейкою — в Норильск*»¹¹. Навіть коли оповідач говорить про те, що чогось «не пам'ятає», то те «щось» уже очікувано стосується власне певної фактажної конкретики — року чи топографічної назви: «*не пам'ятаю, який то рік був — сорок шостий чи сорок сьомий*». Відповідними є і стратегії переконати слухача в достовірності історії: чоловік вписує свою історію в конкретний історичний, політичний, дипломатичний, ландшафтний контекст, а оповідна логіка в такому випадку працює так: це правда, оскільки я називаю точні дати, чіткі найменування й конкретні прізвища.

У жіночій оповідній традиції дещо інакша стратегія переконання в правдивості; запорукою достовірності сказаного здебільшого є сам наголос на тому, що щось збереглося в пам'яті, а механізм оповідної логіки такий: це було, бо я про це пам'ятаю («*І вот це се пам'ятає з самого дитинства! З самого малесенького дитинства! І аби що робив — не вирубаєш відти. Нічого!*»¹²). У такій логіці — опертя на довіру слухача до особистого досвіду, пошук ко-

⁷ Спогадів дитинства в наших записах найбільше, що зрозуміло в контексті основного часу фіксування матеріалів — 2018—2020 рр.

⁸ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 11.07.2019 р. у м. Надвірна від Москальової (Кубриш) Ганни Дмитрівни, 1938 р. н., уродженки с. Зелена Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.

⁹ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 29.07.2021 р. у с. Біличі Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Кость Ганни Федорівни, 1923 р. н., уродженки с. Біличі.

¹⁰ Зап. О. Харчишин, Н. Пастух 14.07.2018 р. у с. Василів Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Бузинської Марії Іванівни, 1942 р. н., уродженки с. Василів, доньки репресованої.

¹¹ Зап. О. Харчишин, Н. Пастух 11.07.2019 р. у м. Надвірна від Барчука Миколи Михайловича, 1928 р. н., уродженця с. Грушка Тлумацького р-ну, політ'язня ГУЛАГу.

¹² Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 11.07.2019 р. у м. Надвірна від Москальової (Кубриш) Ганни Дмитрівни,

мунікативної взаємодії, з одного боку, та довіра загалом до народної історії, що існує у формі оповідей, з іншого боку. У ній — акцент на важливості того, що заслуговує, аби залишитися в особистій пам'яті та в переказуваній історії: «*Таке-во пам'ятається з дитячих років*» [11, с. 436], «*Багато всього забула, а то не забула*» [11, с. 437]. Остання фраза в різному мовленнєвому вияві часто фігурує в спогадах і легко зіставляється майже з формульним фольклорним висловом «*що вчора їла — забула, а то досі пам'ятаю*». Оповідачка ніби переживає історію наново, але тепер уже разом зі співрозмовниками, тому в її оповіді значно більше таких фраз як-от: «*пам'ятаю, як нині*», «*пам'ятаю дотепер*», «*то, як нині, стоїть перед очима*», «*я й тепер дуже відрізно пам'ятаю смак...*» тощо.

Оповідючи, жінка щоразу апелює до родичів чи сусідів, що були учасниками, свідками або ретрансляторами події, які реальні, живуть (або донедавна жили) отут, поруч, і які в такий спосіб стануть співмовцями і співсвідками, посилюють головний голос, роблять його правдивим голосом усієї громади, пам'яттю спільноти. Якщо розмова провадиться в товаристві кількох жінок, то пам'ять про ту чи іншу подію часто конструюється з усього багатоголосся, з «хору», шляхом постійного докρούвання голосу кожної. До того ж жінка повсякчас апелює до слухачів, перебуває у постійному намаганні встановити та зберігати комунікативний зв'язок із ними через фрази «*Розумієте?*», «*Вірите мені?*», «*Знаєте?*». Або через трохи позірну байдужість до фідбеку слухача: «*Всього вам говорю провду. А ви міні вірте — хочете... а хочете — не вірте*»; «*Я в постолах ходила — хочете вірте, хочете — ні*».

Оце «хочте вірте, а хочте — ні» — воно майже неможливе в чоловічому наративі. Чоловіча пам'ять про події вже а ргіогі є «правдою», натомість жінки у своїх оповідях, які стосуються «політики» — царини, так би мовити, чоловічої, часто намагаються переборювати штамп жіночого пустослів'я чи балакучості. Цікаво, що самі ж оповідачки вважають «точною пам'яттю» власне чітку, «конкретну», фактографічну пам'ять, натомість їхня власна пам'ять смислів, емоцій, оцінок, рефлексій постає як до певної міри недо-пам'ять. Оповідачки щоразу

1938 р. н., уродженки с. Зелена Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.

перепрошують за своє незнання, виправдовуються за брак точної інформації, пояснюють забуті назви й імена хворобами, роками, постійною зайнятістю господарством і дітьми, своїми переживаннями тощо. Одна з оповідачок, ніби виправдовуючись за брак точної інформації, зауважила: «*Хто жие без переживання, той може й помнятати і пам'ять має. А хто має пережиття, задуми в голові, той має потім забудька*»¹³. Жінки нерідко відсилають до чоловіків за точнішою та повнішою інформацією. Така невіра у можливість своєї пам'яті чітко виявляється в тому, як часто оповідачки послуговуються мотивом «я не пам'ятаю чогось» на противагу чоловікам: скажімо, якщо проаналізувати один лише том «Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців» (Т. 2) у записах й упорядкуванні Євгена Луны, то можна зауважити, що жінки «не пам'ятатимуть чогось» приблизно в п'ять разів частіше, аніж чоловіки (хоча чоловічих наративів у цій книзі насправді навіть кількісно більше).

На противагу часовій та топографічній конкретичі чоловічих оповідань у жіночій оповіді фігурують метафоричні часові орієнтири, які, по-перше, у звичній для міфологічної оповіді манері подають час через простір (який у жіночому розумінні більш «промовляє»), а, по-друге, самі події вписують у контекст повсякденного життя села, згармонійованого із природними процесами. Так, час події прив'язується до іншої, більш зрозумілої, так би мовити, повсякденної події: «*числа не пам'ятаю, але тоді якраз сушили лутави*» [11, с. 669]; так само як і часовий проміжок ілюструється в контексті звичного колообігу природи/людської праці, як-от у традиційних для фольклорного мислення образах різних етапів дозрівання чи обробітку зерна: «*Як нас перший раз вивозили, то я не пам'ятаю, в яким то році було, але то мало бути десь восени, бо вже зерно було на тоці, вже обмолочене було на насіння. І як нас вернули з міліції назад, то то жито намолочене нам вже забрали*» [11, с. 393] чи сезонної зміни одягу: «*Та то довго не було... вони йшли в кожу-*

¹³ Зап. Н. Пастух 16.11.2006 р. у с. Великосілля Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Целень Ярослави Дмитрівни, 1935 р. н., уродженки с. Великосілля, та Боровецької (Сухар) Анни Олексіївни, 1936 р. н., уродженки с. Соснівка.

хах, а прийшли в шинелях”¹⁴. Подія не вириває в оповіді просто так, нізвідки, вона вписується в певну логіку часово-просторового континууму, постає як визначена заздалегідь: «Така бульба була, що я пам'ятаю — отак-во як дрова носили. Дуже сильний урожай. Мама все казали: “То якась буде біда. То якась біда”¹⁵ або «А хтос війшов на двір та й каже: «Є мітла на небі». <...> Вони кажуть: «Ади, таки мітла — і буде війна»¹⁶. Зрештою така прив'язаність подій політичних до щоденного звичного циклу сільського життя має зворотну дію: події приватні починають вростати в календар воєнних дій: «Я кажу: “Бабко, коли ви віддавали-си?” Вна каже: “Коли на Синьківській горі кано-ни стріляли”¹⁷.

Чоловіки натомість намагаються уникати таких малоінформативних, на їхню думку, часопросторових деталей, що вже казати про магічні причинно-наслідкові зв'язки, які для них надто забобонні, марновірні, тобто надто жіночі. Оповідачі радше уточнюють час так: «Тоді якраз Австрія розпадається», «москалі тоді якраз підготовляли проводити вибори чи до верховної, чи до місцевої влади», «в той час вже йшло до Другої світової війни, вже були на Закарпаттю ті події, Закарпатську Україну проголосили». Та й самі жінки нерідко вважають за потрібне додати до своїх зауваг про віщі сни чи знаки певних подій дрібку сумніву.

«Тежке було жите»: як жінки жили/вижили/пережили в часі репресій/війни та повстанської боротьби

Час радянської та німецької окупації постає в оповіді як окремий, виразно маркований період, що вплинув на все життя оповідачки/героїні оповіді або

¹⁴ Зап. О. Харчишин, Н. Пастух 13.07.2018 р. у с. Дорошівці, хутір Нижній, Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Янко Анни Іванівни, 1941 р. н., уродженки с. Дорошівці.

¹⁵ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 11.07.2019 р. у м. Надвірна від Москальової (Кубриш) Ганни Дмитрівни, 1938 р. н., уродженки с. Зелена Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.

¹⁶ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 13.07.2018 р. у с. Дорошівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Бажанської Марії Іванівни, 1933 р. н., уродженки с. Дорошівці.

¹⁷ Зап. О. Харчишин, Н. Пастух 11.07.2018 р. у с. Вікно Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Федорюка Маноля Івановича, 1954 р. н., уродженця с. Брідок.

навіть став цим життям. Жінки відчують потребу означити цей період однією конструкцією, вираженою здебільшого дуже коротким реченням, яке від того набуває глибокої змістової ємності. Таке речення розпочинає чи завершує оповідь або обрамлює її. Цими ж конструкціями оповідачка може переривати мовлення в разі сильного емоційного напливу, аби трохи заспокоїтися та водночас пояснити свій схвильований стан. Осердям у них виступає слово «життя» (рідше — «часи»), а найтипівшим означенням — займенник «таке» («такі»), який своєю вказівною природою передбачає наявність тексту-пояснення та залишає на розсуд аудиторії — оцінити, якими ж були ці часи: «Таке було жите», «Та й таке то було жите», «То таке жите було...», «Та й таке жите було», «І от таке життя було», «Та й отак. Таке життя було», «Таке жите було їх», «І таке було жите. Йо!», «Та й таке. Таке було жите. У-у-у-у», «Та й такі часи тоді були», «Такі часи були, та й так». Рідше цей період таки отримує своє означення — і це прикметники «тяжкий», «страшний», «трудний» чи «скрутний»: «Було жите тяжке», «Тежке було жите», «Скрутні часи», «Трудні часи. Такі страшні», «То були страшні часи тоді».

Загалом слово «життя» виявляється дуже потребуваним в оповідях як жінок, так і чоловіків. Однак його загальна семантика в жіночому тексті істотно різниться. По-перше, у жіночих оповідних стратегіях воно не має тієї широкої парадигми значень та тієї контекстуальної конкретності, яку демонструє чоловічий текст, а головню постає як поняття, суголосне, з одного боку, до переказуваних складних життєвих подій загалом, а з іншого — до своєї долі у вирі тих подій, яка часто набуває певного фатального чи навіть містичного сенсу: «Та й таке моє життя» (у сенсі — така мені судилася доля), «То було таке моє щастя в моїм житті», «Тяжко мені було в житті». Певні пережиті дії/події залишають слід на все життя (або визначають перебіг усього життя) оповідачки чи особи, про яку розповідає оповідачка. Відтак слово «життя» притягує до себе відповідні компоненти, формуючи конструкції: «до кінця життя», «і так ціле життя», «все життя», «моє все життя», «ніколи в житті», «на все

життя», «назавжди зі свого життя», які надають оповіді глибокої драматичності та навіть певного емоційного надриву: «І так вона всьо життя тримала то в секреті»¹⁸ (сестра побачила, як її брат-повстанець, який насправді був сексотом, убив свого брата-повстанця через те, що той довідався про зраду»); «Як взяло мене УБ в свої руки, то так мені там взолили, що таку одну гулю маю ще й донині, за правим вухом, і так вже буде до кінця життя» [11, с. 57] (побиття на допитах); «Галя так і ніколи не одружилася, через те, що вона стала інвалідом. Через пів року в шахті їй відірвало ногу вагонеткою, і так вона там залишилася... Галю дуже покалічило життя... То була трагедія» (робота в шахтах у Сибіру) [11, с. 815]. Таких прикладів є дуже багато: оповідачки бояться, що все своє життя будуть змушені жити на чужині в жахливих умовах, вони переживають, що тяжко працюватимуть так ціле життя, турбуються, що ніколи більше в житті не побачать своїх рідних, жінки все своє життя не можуть позбутися певних нівечень чи вад, вони все своє життя тримають у пам'яті болючі спогади, намагаються все своє життя не нарікати на долю, когось їм доводиться викреслити зі свого життя назавжди і т. д.

«Життя» у чоловічих оповіданнях значно рідше виступає у сенсі долі, фатуму, воно не має такої часової протяжності, якої надають йому слова ніколи, назавжди, усе своє, ціле, а радше означає існування на противагу смерті. Відтак найчастіше воно фігурує у словосполучках «врятувати життя», «ризикувати життям», «покінчити життя самогубством» або взагалі вжито в значенні, цілком відмежованому від життя окремої людини, як-от: «політичне життя», «громадське життя», «національне життя», «військове життя», «гімназійне життя», «культурне життя» тощо. Відтак у душі традиційних фольклорних моделей жіночої/чоловічої поведінки чоловіки виступають вільними й активними розпорядниками свого життя, панамі своєї особистісної свободи, що оприявнюється у відповідних мовних кліше: «Життя для нас тоді нічо не становило» [11,

с. 213]; «Я життє лишу, а повстанці ни лишу!»¹⁹; «У партизанів жалости ніякої не було. <...> Там так: або смерть... або життє»²⁰. Життя чоловіка в оповідях постає як таке, яке належить передусім йому або Богові/Україні. Наприклад, неодноразово можна натрапити на мотив «Бог/Україна понад усе», як-от у сюжеті, у якому повстанець, пропонуючи оповідачці одружитися, наголошує на своїх пріоритетах та попереджає кохану про те, що вона — не головна ціль його життя: «Але наголосив, щоб я пам'ятала, що для нього є на першому місці Бог, потім Україна, а тоді вже я. І як я годжуся на те все, то спільно будемо іти одною дорогою. Я погодилася» [11, с. 34].

Життя жінки, її думки, вчинки, плани та загалом життєві стратегії майже завжди підпорядковані потребам і прагненням інших — передусім дітей. В оповіданнях чоловіки віддають життя за Україну, а жінки силують себе далі жити задля дітей. У жіночих спогадах повсякчас наголошено на тих зусиллях, які не раз супроти свого бажання докладали оповідачки, аби все пережити й вижити задля своїх дітей: «Я собі в життю всьо відказала, шоби тебе найти. Я в тюрмі кришечки збирала, шоб я віжила, аби я тебе найшла, шоб я тобі шось помогла. Я в дитинстві тобі не могла дати»²¹ (після десяти років ув'язнення жінка відшукує свою доньку, яку змушена була лишити цілком самою). Тому втрата матері в народних оповіданнях майже завжди осмислюється як цілковите сирітство.

У багатьох сюжетних колізіях жінка й далі, у згоді з народними стереотипами, виступає пасивним виконавцем чийось бачень і стратегій щодо свого життя. Оповідання не раз апелюють до мотиву одруження з безвихіддя чи з мотивувань безпеки. Традиційні міркування господарського добробуту чи статусу в спільноті, такі підставові в питаннях шлюбу віддавна, теж залишаються актуальними, проте на перший

¹⁹ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 13.07.2018 р. у с. Дорошівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Цибрій Марії Михайлівни, 1928 р. н., уродженки м. Чернівці.

²⁰ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 13.07.2019 р. у с. Лоева Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл. від Кецмана Василя Дмитровича, 1931 р. н., уродженця с. Лоева.

²¹ Зап. О. Харчишин, Н. Пастух 14.07.2018 р. у с. Василів Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Бузинської Марії Іванівни, 1942 р. н., уродженки с. Василів, доньки репресованої.

¹⁸ Зап. О. Харчишин 13.07.2018 р. у м. Заставна (телефонний запис) Чернівецької обл. від Слободян Галини Степанівни, 1948 р. н., уродженки с. Вікно, з 1966 р. мешканки с. Товтри.

план виступає тема можливої небезпеки, на яку наражається молода жінка без нагляду батьків чи чоловіка вдома або в неволі. Наприклад, мати, яка тільки повернулася з тюрми, тут-таки видає заміж свою п'ятнадцятирічну дочку, вбачаючи у заміжжі рятівне коло в разі ймовірного повторного заслання: «Зразу ж, як прийшла з тюрми, і зразу мене запутала (видала заміж). Май, і не питала. Я кажу: "Чого ви таке зробили?" — кажу. — Я його боялася". Він з фінкою ходив, якийсь такий був, бокс мав вічно на руці, з хлопцями бився. А мама каже: "Дитино, казали, що нас будуть вивозити знову на Сибір. Я боялася тебе саму лишити". Так. І того отак. Казали, що знову будуть їх арештовувати і знову вивозити»²².

Типовим є мотив одруження на висланні або просто на чужині, куди жінка потрапляє, втікаючи та переховуючись від переслідувань влади. Такий шлюб теж здебільшого подано як вимушений, ініціаторами «полегші» в житті, як правило, виступають «люди», а одним із головних аргументів — те, що обранець «наш» (земляк або українець). Дівчина (жінка) опиняється в особливо небезпечній ситуації — далеко від батьків, родини, свого села, поруч із чужинцями та тюремниками, тому й «рятується» заміжжям: «Молода — кожний чіпляєца, та й всьо. Кажут наші люди: "Марусю, хоче той тебе хлопец — наш, відци, з Галичини, — віддавайси, тай буде тобі легше, не будуть тебе си чіплети". Тай так, що ми потому пішли та й вже записалиси обоє, та й вже жили»²³ або: «Тай запропонував Михайло, щоб я йшла за нього заміж. Я не знала, що робити, вагалася, але мені кажуть: "Певне, що йди, будеш мати якусь трохи полег-

шу. Бо що ж ти маєш за життя, за каторгу на цім світі"» [11, с. 65]. Натомість чоловіка за тих-таки обставин змальовують як достатньо сильного й незалежного, з високим рівнем агентності, такого, що не лише не потребує захисту у вигляді шлюбу, а й нерідко може за браком часу лишитися самотнім: «Не було часу йому одружитись, бо термін за терміном»²⁴.

Життя і саму дію жити в межах окресленої тематики можна вибудувати в певний ланцюг, окремі ланки якого зіставляються з ключовими етапами розгортання життя героїні в «такі тяжкі часи». Так, відправною точкою часто слугує картина безхмарного ідилічного буття до подій, які все зруйнували та порушили звичний щоденний триб. Ця картина наповнена світлими миттєвостями, малими приватними історіями, у яких зазвичай оповідь ведеться від я-оповідачки та фокусується увага на дитячому безтурботному щоденні, дрібних радощах, обмежених простором сім'ї-родини, хати, двору. Далі із різкою зміною, пов'язаною із появою радянської влади, нитка життя оповідачок починає вплітатися в події, що стосуються вже тепер усієї громади, усіх свідомих та активних її членів. Ключовими вузлами цієї нитки виступають: заборона/неможливість **жити** → потреба **виживати/жити** (= ледь жевріти, якимось триматися, не померти) → здатність **пережити** (= страшно намучитися, перебути, перенести і зрештою залишитися духовно й фізично незнищеною) → можливість **розжитися** (окріпнути у своєму життєствердженні).

Заборона/неможливість **жити** вербалізується в низці мотивів: і про брак засобів для існування («Радянська влада почала в колгоспи писати. Хто в колгосп не записався — того в Сибір. Так вони робили... Або не давали — коло хати всю землю обрізували. Аби не мав з чого жити»²⁵); і про відсутність права на життя, на існування («Я не мала права жити, бо я була дитина бандери»²⁶); і про

²² Зап. О. Харчишин, Н. Пастух 14.07.2018 р. у с. Василів Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Бузинської Марії Іванівни, 1942 р. н., уродженки с. Василів, доньки репресованої.

²³ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 13.07.2018 р. у с. Дорошівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Цибриї Марії Михайлівни, 1928 р. н., уродженки м. Чернівці. Цікаво, що у розмові жінка вже «виходила» на цю сюжетну лінію і переказувала те, що розповіла раніше. Наводимо цей уривок, аби проілюструвати «формульність» окремих висловів: «Ну, а я молода була, що мала? Сімнадцять чи вісімнадцять літ. А ви знаєте, чужина — чіпляюца кожний. Та й мене там оден хлопец хотів відци, зи Симакович Івано-Франківської області, тай хотім зо мною си жинити, знайте... і т. д.».

²⁴ Зап. О. Харчишин, Н. Пастух 11.07.2019 р. у м. Надвірна від Барчука Миколи Михайловича, 1928 р. н., уродженця с. Грушка Тлумацького р-ну, політ'язня ГУЛАГу.

²⁵ Зап. О. Харчишин, Н. Пастух 13.07.2019 р. у с. Лоева Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл. від Дребот Ольги Юріївни, 1934 р. н., уродженки с. Лоева.

²⁶ Зап. О. Харчишин, Н. Пастух 11.07.2018 р. у с. Вікно Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Савки Василяни Георгіївни, 1936 р. н., уродженки с. Дорошівці.

заборону права жити у своїй хаті, у своєму селі, у своєму регіоні чи загалом в Україні («Я не мала права жити в своїм селі. Так, відси, з Вікна, штири рази! мене виселяли. Лиш узнають, хто був мій тато, беруть і виселяють»²⁷).

Говорячи про потребу **виживати**, жінки розповідають про те, як призвичаювалися до нових умов життя під постійним переслідуванням влади, в обставинах втрати найближчих рідних, під час голоду, холоду, в умовах складного переїзду до місця тюрми, табору, виселення, у нелюдських умовах праці, у ситуації, коли потрібно було за кимсь доглядати чи когось виходжувати, у надскладних побутових обставинах: (під час голоду) «То ми на троє тако ділили — ніколи не вкривдили ту сироту, ніколи ни вкривдили ї'. Так жили — і так вижили»²⁸; (у поїзді під час переїзду до місця виселення) «Мама бараболі міні дали, та я чіпляю ту бараболу коло пічки, вона впаде в вогня, гризу сиру — та й так уся люди... Та й так ми місяц жили»²⁹; (у місці виселення): «А там вже пішла до свиней — то вже було, що їсти. Вже бараболу гниту нам давали, то відкроемо та варимо, та й свиням та й молоко дають. Та й ми вже трошки... трошки — собі, та й вже. Та я вже жила»³⁰. Усвідомлення своєї долі як спільної долі багатьох людей нерідко змушує оповідачок переходити з початкового «я-оповідачки» на «ми». Цей момент важливий, позаяк він є одним із рушіїв переходу на фольклорний тип мислення, у якому колективне бачення, досвід і спосіб його омовлення стають визначальними й впливають на проговорюваний текст. У таких фрагментах оповіді формульного характеру набирають вислови «так жили — так і вижили» та «як могли — так і робили»,

яким охоплено усю сукупність щоденних малих і великих перемог у прагненні вижити й врятувати найближчих.

У текстах про виживання, окрім волі до життя та духу боротьби, важливою була й Божа допомога, на яку сподівалися і яку зрештою відчували оповідачки. Звернення до Вищої Сили з надією, проханням чи подякою повсякчас фігурують у жіночих наративах: «Була тільки надія на одного Бога», «Та й якос так, дякувати Богу, віжили», «Та й так шо, Богу декувати, стало легше», «А я стала, перехрестиласі та й кажу: “Так буде, як Бог даст”», «Я не знаю, яким Божим духом то витримувалося», «Може то Боженька так покерувала?». Так само неабияких сил та надій додавала молитва, яку дослідниця О. Кузьменко виділяє як окремий концепт, що набуває особливої затребуваності у фольклорі про війни, виселення, ув'язнення, насилья тощо [9, с. 272—290].

Подальший сюжетний вузол про силу або щастя **все пережити** фігурує від імені «ми-оповідача» або омовлюється через неозначено-особове речення, набуваючи формульного вираження; за такою формою приховані колективне розуміння цього досвіду як всенародного та єдності українців у протистоянні всім випробуванням: «Люди тоді пережили страшне, то навіть не можливо оповідати» [11, с. 409], «Страшне! Страшне, що прийшлося пережити»³¹, «Пережили ми — страшне. Вони би нас напевно вивезли, але не встигли, війна заскочила» [11, с. 439], «Були такі тяжкі моменти, що треба було їх пережити — страшне» [11, с. 414], «А ми ж приїхали голі й босі, без нічого. Ці перші дні були тяжкі, страшне, але всьо пережили, всьо перенесли» [11, с. 284].

Завершальний компонент, у якому омовлюється думка про те, що оповідачка (героїня оповіді) разом з іншими поборолася всім лихам, на які прирік її ворог і які приготувала їй доля, і навіть зуміла покращити своє життя («ми вже й там добре си розжили, бо вже мали хату свою, то...»³²; «та я вже

²⁷ Зап. О. Харчишин, Н. Пастух 11.07.2018 р. у с. Вікно Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Савки Василіни Георгіївни, 1936 р. н., уродженки с. Дорошівці.

²⁸ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 12.07.2018 р. у с. Дорошівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Олійничук (Війчук) Марії Ілівни, 1943 р. н., уродженки с. Дорошівці.

²⁹ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 13.07.2018 р. у с. Дорошівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Цибрій Марії Михайлівни, 1928 р. н., уродженки м. Чернівці.

³⁰ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 13.07.2018 р. у с. Дорошівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Цибрій Марії Михайлівни, 1928 р. н., уродженки м. Чернівці.

³¹ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 11.07.2019 р. у м. Надвірна від Москальової (Кубриш) Ганни Дмитрівни, 1938 р. н., уродженки с. Зелена Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.

³² Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 13.07.2018 р. у с. Дорошівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від

пішла в хороми жити»³³), здебільшого завершується певним висновком морального, філософського, виховного тощо змісту: «Ой пережили ми. То так коротко я оповіла, але пережили ми дуже. Скільки то боролось людей, скільки потерпіло, скільки погинуло, а та наша тепер Україна ще не є така» [11, с. 422], «Ми і в Сибіру були, і всьо пережили, і всі лишилися живі, а та вся зволата, ті сексоти — їх нікого нема вже» [11, с. 446] або «Отаке наше життя. Допіру тепер вже є легше трошки, і вже можна жити, але вже нам пізно» [11, с. 992].

«Жінки... і орали, і все на собі. Це все робили жінки...»: три кути хати/криївки, які тримаються на жінці

Питання виживання жінки, як було вже зауважено, тісно пов'язане з темою дітей та батьків (передусім матері). Вислови «ми з мамою», як і «я з дітьми»/«я з дитиною» чи «мама з дітьми»/«мама з дитиною» фігурують у безлічі контекстах та постають як нерозривні компоненти жіночої оповіді. Ця нерозривність найбільше проявляється в тих випадках, де текст віддзеркалює дитячий погляд, у якому події об'єктивізуються передусім через дитяче сприйняття маминої реакції на такі події (мама розплакалася, мама встрашилася, мама боялася, мама щось зрозуміла і т. д.): «Мама й баба відразу вбралися і — на двір. Я зрозуміла, що там прийшов хтось непростий, що не може зайти до хати» [11, с. 672]. Принагідно можна зауважити, що в споминах про своє дитинство інформатори іноді можуть чітко не пам'ятати, де в той чи інший час був батько та що він робив: «Тато був дес... Видко, шо... ци то на війні? На війні, видко, був тато. Бо не було тата. Ну, я ще маленька була»³⁴, тоді як майже завжди точно знають, де була мама. Така ситуація зумовлена як тим, що батько міг бути «в лісі», а відтак дитині ризиковано було пояснювати такі обставини, так і тим, що батько тради-

ційно «підпірав лише один кут хати», відтак посідав не перше місце в повсякденному житті дитини.

Образ матері продовжує розвивати добре відомий із часів оповідань про Голодомор мотив мамиярдувальниці сім'ї [9, с. 426—436], який видається подекуди надто тихим, ледь вловимим через свою нібито буденність та звичність (мама дала, мама принесла, мама збрала, мама переслала, мама передавала), однак завжди чутним. Так, матір (зрідка — бабуся) щоразу фігурує в картині передбачливого сушіння сухарів, через яку прозирає усвідомлення неминучості ув'язнення й виселення. Інше формульне місце в оповідях пов'язане з мудрістю мами та реалізується в постійному апелюванні до маминого досвіду, її розуміння, далекоглядності: «а мама мудра була, мама зразу знала»; «мама добре розуміла»; «мама одразу ж побачила»; «мама щось знала». Із цією мудрістю пов'язана низка традиційних ситуацій: передусім мама ніколи нічого не питає/мамі ніколи нічого не кажуть, проте вона про все знає і все розуміє («Я мамі ніколи нічо' не говорила. Мама нічо не знала, але ся здогадувала» [11, с. 253—254]; «Мама добре підозрювала що й до чого, але вона була жінка свідомо й тверда» [11, с. 354] і т. д.). В інших текстах мамина мудрість переростає в надлюдську здатність побачити те, що невідоме пересічній особі, дозволяє розкрити таємницю життя і смерті: «Мама щось знала, знала такий обряд, шо — попробую глянути. Їй показало, що чоловіка в живих нема»³⁵. Принагідно варто зауважити, що оцей мотив ворожінь чи звернень до ворожок у час безвиході та відсутності будь-яких раціональних засобів вплинути на перебіг подій час від часу виринає в оповідях окресленої тематики і є завжди суто «жіночою» сюжетною колізією³⁶.

³⁵ Зап. О. Харчишин, Н. Пастух 13.07.2018 р. у с. Дорошівці, хутір Нижній, Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Янко Анни Іванівни, 1941 р. н., уродженки с. Дорошівці.

³⁶ Навіть цілком незабобонні жінки в момент відчаю могли вдатися до ворожіння як способу отримати бодай якусь звістку про втрачених близьких людей. Так, в одній з оповідей дружина повстанця «Бриля», дізнавшись про його смерть, не може «покинутися тої найменшої, останньої гадки, що може то неправда», відтак вдається до останнього кроку: «Одного дня та стара каже так до мене: “Є тут така хрестоманка, що викладає з руки, з очей, вона тобі все скаже, треба до неї піти”. А я кажу: “Та що Ви, пані Данусю, де я в то вірю, Ви

Бажанської Марії Іванівни, 1933 р. н., уродженки с. Дорошівці.

³³ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 13.07.2018 р. у с. Дорошівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Цибрій Марії Михайлівни, 1928 р. н., уродженки м. Чернівці.

³⁴ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 12.07.2018 р. у с. Дорошівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Олійнічук (Війчук) Марії Ілівни, 1943 р. н., уродженки с. Дорошівці.

Наскрізне акцентування оповідної уваги жінок на дітях і батьках логічне з огляду на догляд та піклування, які традиційно корелювали (та й продовжують корелювати в сучасних нарративах) із жіночою сферою діяльності. А проте, у часи воєнних дій увесь навал роботи надворі, на полі, по господарству, як і догляд за старими батьками й малолітніми дітьми в умовах відсутності чоловіка змушені були перебирати на себе жінки: «Жінки, як то кажуть, і орали, і все на собі. Це все робили жінки...»³⁷. Ту складну ношу, яку змушена була нести на своїх плечах жінка, визнають і чоловіки у своїх оповідях: «Жіночки наші, українки, вони стільки витримали. Значно більше, ніж чоловіки. Бо в жінок взагалі є більше проблем життєвих...» [11, с. 22]. Окрім того, жінки пропонували усіляку допомогу повстанцям, що відображено в цілій низці мотивів жіночих і чоловічих оповідань, зокрема вони надавали житло для ночівлі й перепочинку та пропонували сховок/тимчасовий прихисток у разі облав, обшуків, жінки лікували й виходжували ранених та хворих, вони часто потайки забирали або викрадали тіла вбитих рідних й опікувалися похованням тіла, жінки давали/прали/ремонтували одяг повстанців, вони формували й підтримували мережі зв'язку, переховували та поширювали листівки й іншу літературу антирадянського змісту, повідомляли необхідну інформацію про життя в селі тощо. Проте найчастіше в жіночих оповідях фігурують згадки про щоденне забезпечення провіанту, що сховане за буденним і малопомітним «їсти мама їм варили, давали», яке насправді своєю частотністю фігурування в тексті та тією реальною ситуацією, що стояла за словами, віддзеркалює серйозні масштаби такої допомоги. Окремі спогади про збір продуктів для повстанців малюють карти-

мені про те не говорять. Та й де я маю гроші на те". Але вона мене втягнула, намовила, обіцяла за мене заплатити, і ми пішли. То була вільнянка, родом з Вільна, дуже культурна, пристійна пані, але займалася хрестоманією, хіроманією, щось таким. Подивилася вона на мене, подивилася на руку і каже: "Но, пані я не можу багато сказати, але пані би треба дуже багато сказати. Ви маєте тяжкий хрест. Того, на кого Ви чекаєте, вже Ви не дочекаєтеся. Перед Вами є тяжка дорога, але Ви є дуже порядна і чесна людина"», див.: [11, с. 253—52].

³⁷ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 14.07.2018 р. у с. Василів Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Смуку Марії Василівни, 1957 р. н., уродженки с. Василів.

ну, що нагадує ритуальні обходи села для збору на якусь потрібну для громади справу чи на богоугодне діло, як-от на церкву, на обходження полів під час засухи тощо: «Як ми йшли збирати фірою паски, яйця, хто що міг — давав... Чужі люди давали, кожен по пасочці дав. То ми повну фіру набрали тих пасок. Відправили на Наконечне, а з Наконечного туди в Ставки, туди в той ліс, бо там цілий відділ стояв» [11, с. 261].

На додаток до усіх складнощів, жінки, діти й старші члени родини опинялися в ситуації подвійного ризику, позаяк та підтримка, якої потребували повстанці, могла завершитися розстрілом, ув'язненням, виселенням: «Та й таке було, що лягаєш спати — не знаєм, чи повстаємо»³⁸. До того ж траплялися випадки, коли під страшними тортурами, які застосовували енкаведисти до упійманих повстанців, чи з інших причин упівці видавали тих людей, які їх годували-одягали, що так само знаходило своє художнє відображення в оповіданнях: «Ходилис, — кажу, — по кропивах, по людех. Люди тебе годували, теплим тебе тримали, від катів тікали, а ти типер пхаєш людей у тюрми? Тфу!»³⁹.

Висновки. Тексти, які постали внаслідок подій, пов'язаних зі злочинами проти української нації та опором 1940—1960-х років, і які об'єктивізували жіночий досвід, здобутий особисто, побачений на свої очі чи почутий від інших та відтак омовлений у параметрах фольклорної традиції, виявляють низку своєрідних рис, важливих як у світлі типології жіночого бачення цих подій, виявлення тих тематичних акцентів, мотивно-сюжетних вузлів, образів і формул, які, на думку жінки, найбільше промовляють до слухача, так і з огляду на високий рівень фольклорності жіночих текстів, який дає змогу виразно побачити балансування між реальною дійсністю та традиційною фольклорною заданістю під час творення усної оповіді.

Така своєрідність проявляється передусім на рівні формул «точної пам'яті», які в жіночому тексті мають ліричну (суб'єктивне налаштування у сприй-

³⁸ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 13.07.2018 р. у с. Дорошівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Цибрій Марії Михайлівни, 1928 р. н., уродженки м. Чернівці.

³⁹ Зап. Н. Пастух, О. Харчишин 13.07.2018 р. у с. Дорошівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Грицинюк (Паньків) Тодосії Тодорівни, 1922 р. н., уродженки с. Дорошівці.

нятті дійсності) природу (на протигагу епічній чоловічій пам'яті, скерованій на об'єктивне відтворення дійсності) й апелюють до особистого засвідчення реальності події, заснованого на міжособистісній довірі до приватного досвіду та відкритій налаштованості до усної народної історії, що існує у формі оповідань загалом.

Окреслений історичний період у жіночих фольклорних оповідях постає як окремий чітко маркований, формульно означений та художньо опрацьований період, який кардинально вплинув на життя жінок і залишив незнищений слід у ньому. Спосіб омовлення цього періоду в жіночих оповідях має свої особливі риси, які до певної міри відображають традиційне сприйняття життя як невідвратної долі. Життя жінки, її думки, вчинки, плани та загалом життєві стратегії у текстах змальовані як такі, що чи не завжди підпорядковані потребам і прагненням інших — передусім дітей. Така жертвоність у текстах набуває не самознищувального, а самозберезувального характеру, оскільки саме відповідальність за інших змушує жінку продовжувати жити, незважаючи ні на що.

- Кісь О. Національно-визвольні змагання як випробування меж традиційної жіночості: жіночий досвід у національному підпіллі 1940—1950-х років. *Етнічна історія народів Європи*. 2016. Вип. 48. С. 61—78.
- Білий В. Оповідання селянина про те, як він права добивався у денікінців. *Етнографічний вісник*. 1925. Кн. 1. С. 37—40.
- Білий В., Олексієва О. Коротенькі пісні («частушки») років 1917—1925. *Етнографічний вісник*. 1925. Кн. 1. С. 22—36.
- Білий В. «Автобіографія чи спомини революції». *Етнографічний вісник*. 1926. Кн. 2. С. 63—67.
- Левченко М. Оповідання селян за часи громадянської війни. *Етнографічний вісник*. 1926. Кн. 2. С. 68—75 (коментар В. Білого на с. 75—76).
- Кісь О. *Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти*: монографія. Львів: ІН НАН України, 2017.
- Улюра Г. Теоретико-методологічні засади гендерних студій з літературознавства. *Гендерні студії в літературознавстві*: навч. посіб. За ред. В.Л. Погребної. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2008. С. 6—20.
- Голубець О. Дівчина. *Українська фольклористична енциклопедія*. За ред. В. Сокола. Львів: ІН НАН України, 2018. С. 219—220.
- Кузьменко О. *Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн)*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2018. 728 с.
- Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців*. Записав і упоряд. Євген Луцько. Т. 1. Наконечне Перше. Наконечне Друге. Друге вид. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2005. 544 с.
- Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців*. Записав і упорядкував Євген Луцько. Т. 2. Яворів. Львів: Растр-7, 2015. 1080 с.
- Повстанська боротьба у розповідях учасників та очевидців*. Записав та упорядкував Євген Луцько. Технічне упорядкування — Петро Луцько та Леся Дуда. Т. 3. Бунів, Іваники, Калинівка, Поруденко, Наконечне Перше, Наконечне Друге. Львів; Дрогобич: Коло, 2021. 760 с.

REFERENCES

- Kis', O. (2016). Ukrainian National Liberation Movement as a Challenge for a Normative Femininity: Women's Experiences in the Nationalist Guerilla War in the 1940—50s. *Ethnic History of European Nations* (Issue 48, pp. 61—78) [in Ukrainian].
- Bilyi, V. (1925). The Story of a Peasant About How He Sought His Rights from the Denikin's Followers. *Ethnographic Bulletin*, 1, 37—40 [in Ukrainian].
- Oleksieva, O.V., & Bilyi, V.V. (1925). Short Songs («chastushki») from 1917—1925. *Ethnographic Bulletin*, 1, 22—36 [in Ukrainian].
- Bilyi, V. (1926). «Autobiography or Memories of the Revolution». *Ethnographic Bulletin*, 2, 63—67 [in Ukrainian].
- Levchenko, M. (1926). Peasants' Stories About the Times of the Civil War in Ukraine. *Ethnographic Bulletin*, 2, 68—75 [in Ukrainian].
- Kis', O. (2017). *Ukrainian Women in the Gulag: Survival as Victory*. Lviv: Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Uliura, H. (2008). Theoretical and Methodological Foundations of Gender Studies in Literary Studies. *Gender literary studies: a study guide*. Zaporizhia: Zaporizhzhya National University [in Ukrainian].
- Holubets', O., & Sokil, V. (Ed.). (2018). *Girl*. In: Sokil, V. *The Ukrainian Folkloristic Encyclopedia* (pp. 219—222) [in Ukrainian].
- Kuzmenko, O. (2018). *Dramatic Human Existence in Ukrainian Folklore: Conceptual Forms of Expression (the Period of WWI and WWII)*. Lviv: Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Lunio, Ye. (2005). *Yavoriv Region in the Insurgent Struggle. Stories of Participants and Eyewitnesses* (Vol. 1). Lviv [in Ukrainian].
- Lunio, Ye. (2015). *Yavoriv Region in the Insurgent Struggle. Stories of Participants and Eyewitnesses* (Vol. 2). Lviv [in Ukrainian].
- Lunio, Ye. (2021). *The Insurgent Struggle in the Stories of Participants and Eyewitnesses* (Vol. 3). Lviv; Droboych: Kolo [in Ukrainian].